BSAL 44 (1988) 57-77.

Les divinitats importades durant l'època romana a l'Illa de Menorca

MIQUEL ÀNGEL CASASNOVES I CAMPS

Dins l'història de la Menorca antiga, poques dates tenen la trascendència i significat del 123 abans de Crist. Per primera vegada, la nostra illa forma part dels territoris d'una gran potència imperialista, tant de "facto" com de "iure", amb totes les conseqüències i implicacions que això comporta. Efectivament, les preteses "dominacions" fenicia i grega no foren més que esporàdics contactes comercials amb els indígenes més o manco intensificats segons les èpoques. La colonització cartaginesa es limità a uns localitzats assentaments, preferentment costaners, i a uns intensíssims contactes comercials i espirituals amb els indígenes, així com a la recluta de mercenaris per a llurs exèrcits. Però no hi hagué una "dominació" en regla. Les illes restaven dins llur àrea d'influència en un estat d'independència. Ara, però, les coses canvien: les illes perden aquesta mil·lenària independència per a quedar sotmeses a l'indiscutible autoritat de Roma, formant una part insignificant del seu Imperi. I tot això, evidentment, repercutí en l'aspecte religiós dels menorquins.

Cal remarcar que l'ocupació romana de Menorca no suposà cap ruptura total amb el passat. Les tribus talaiòtiques van veure trencada la seva independència, al temps que nous colonitzadors romans s'establien a les illes. Però la vida quotidiana als poblats seguí bàsicament sense canvis inmediats, adoptant si més no els seus habitants, en un procés lent, però irreversible, els hàbits, la llengua i la cultura de la potència dominadora. A aquest fet l'anomenam "romanització", el qual s'ha de comprendre com a una autèntica "aculturació", que podem contemplar en la total dimensió mercé a la nostra perspectiva històrica. Els indígenes de les Balears, ja fortament influenciats per les anteriors relacions amb pobles més avançats, i ara en contacte directe amb la civilització llatina, romanitzen ràpidament i, malgrat no abandonin llurs tradicionals déus i cultes, adopten prest les formes religioses romanes. Tradicionalment s'ha dividit l'etapa romana de la història de les illes en tres períodes ben diferenciats per el règim polític de la metròpoli: l'etapa republicana, l'alt imperi i el baix imperi. Descriurem aquí sucintament aquestes tres etapes.

---

1 Antoni ARRIBAS PALAU: "La Romanització de les Illes Balears" Universitat de Palma, 1983, p. 5.

La fase republicana (del 123 a. C. al principat d'August) comporta l'acceptació dels aspectes externs, culturals i polítics de la realitat romana, però no l'adopció total de la seva civilització. De fet, en l'aspecte religiós, són molt pocs els canvis sustancials detectats, trobant-se la romanització religiosa en un procés incipient que es desenvolupa principalment dins els nuclis urbans.

Durant l'alt imperi (d'August a la dinastia dels Severs), és palesa la creixent influència religiosa romana, tant a nivell de les divinitats del panteó olímpic com en el ritual funerari. S'introdueixen durant aquesta època el culte imperial i les divinitats mistèriques orientals, mentre que s'observa una irreversible decadència de les formes tradicionals indígenes que culminarà amb l'abandó dels recintes de taula com a lloc de culte.

Per altre part, el baix imperi (de la crisi del segle III a les invasions germàniques) marca l'aparició i apogeu de les dues grans religions monoteistes: el judaisme i el cristianisme. Finalment, de la pugna que enfrontà a ambdues comunitats sortirà vencedora la cristiana, amb la conversió a aquesta religió de la totalitat de la comunitat jueva menorquina. Aiximateix, el baix imperi veurà la decadència de les religions paganes, juntament amb la quasi total extinció de la cultura indígena.

L'arqueologia ha donat abundoses proves de la varietat de divinitats importades a Menorca. La representació més comuna és el bronze, lo qual fa que, considerant l'extensió de l'illa, poguem pensar en una ampla difussió i acceptació als cultes indígenes dels cultes romans, bé com a acceptació total de la mitologia de la nova divinitat, fins aleshores desconeguda a l'illa, be com a sincretisme amb les divinitats indígenes.

Anem ara, doncs, a analitzar el que els romans entenien per religió. La religió romana —del terme llatí que significa lligar-se— era un conjunt de creences i rituals senzills, especialment enfocats de cara a la protecció de la família, la llar i la ciutat, dins una societat eminentment patriarcal. La religió era una "lligar-se" en una obligació mútua, que afectaria primer a la relació familiar i després a la comunitat en general, organitzada sobre una base institucional que, mitjançant el ritual prescrit, mantenia relacions pacífiques amb els déus: la pax deorum.[2] No obstant, després de la conquesta del món helenístic són acceptats els mites olímpics i un bon grapat de divinitats orientals que, en un procés de sincretisme, son assimilats i adaptats als antics mites i divinitats romanes. Així, Iovis o Júpiter adopta la mitologia i l'iconografia del grec Zeus; Mars, Ares; Minerva, Atenea; Plutón, Hades. Altres són acceptats implícitament i tan sols sufreixen la llatinització del nom: Herakles, Hercules; Asklepios, Esculapi. O no sufreixen cap modificació, com Apollo. A partir d'aquí, s'assenten les bases del que coneixem per religió grecorromana, que assoliria la seva més alta expressió en torn al canvi d'era. Alguns pensadors romans, com Terenci Varró o Ciceró, ens donen la visió de la religió romana dels homes del seu temps —de les classes cultes, és clar—. Varró, al seu tractat "Antiquitates rerum humanarum et divinarum", profusament citat per Sant Agustí a "De Civitate Dei" (fins el punt que s'ha pogut reconstruir a partir de l'obra del bisbe d'Hipona la seva estructura general,[3] fa la divisió de les "coses humanes" i les "coses divines":

---

2 E. O. James: "Historia de las religiones" Alianza Editorial, Madrid 1985, p. 171.

3 R. Aglid: "De varronis rerum divinarum libris XIV-XVI ab Augustino in libris De Civitata Dei IV, VI, VII excriptis" Leipzig, 1896.

a) Les persones: sacerdots, augurs, quindecemvirs
b) Els llocs: altars privats, temples i jocs sagrats
c) Els temps: dies festius, jocs de circ, jocs escènics
d) Les coses sagrades: consagracions, sacrificis particulars, sacrificis públics
e) Els déus, que poden ser: certs, incerts, principals i selectes.[4]

La teologia es dividida per Varró en tres estadis:

1.º) La teologia mítica: el que els poetes i literats han escrit dels déus.
2.º) La teologia física o natural, que conté el que els filòsofs han ideat de la naturalessa dels déus.
3.º) La teologia política o civil, que és la que coneixen i practiquen els ciutadans i, especialment, els sacerdots, i que consisteix en saber quins déus s'han d'adorar públicament i els sacrificis o cerimònies obligatòries.

Varró arriba a la conclusió de que la primera classe de teologia pertany al teatre, la segona al món i la tercera a la ciutat.[5] Per tants, dins el paganisme hi ha una concòrdia entre la teologia mítica i la teologia civil. Varró encara així la religió tot adoptant un criteri històric i sociològic al considerar-la pròpia de la comunitat i de la societat i no com una experiència individual que afecta tan sols a una persona.[6]

No obstant aquestes exposicions filosòfiques en torn a la religió de Varró, o els diàlegs ciceronians "De natura deorum", és lògic pensar que els simples pagans "practicants i creients", que eren l'immensa majoria, tenien una idea molt realista de la naturalessa dels déus, i creien fermament en llur relació amb certs llocs i l'eficàcia dels cultes.[7]

Quan Menorca s'integra en el món romà, la religió ja ha adoptat plenament el sincretisme dels seus déus amb els grecs. Els indígenes talaiòtics entren, doncs, en contacte amb una religió romana fortament helenitzada, de la qual els testimonis arqueològics són una prova evident. Per a simplificar, a aquest capítol estudiaren com a divinitats romanes el conjunt de creences i pràctiques cultuals en honor dels déus romano-itàlics que rebien veneració a Menorca per oposició als indígenes que, sincrònicament als romans, s'adoraven a l'illa.

Amb la finalitat d'assolir una sistematització racional en l'estudi de les divinitats importades, les hem agrupades com segueix a continuació:

a) Divinitats del panteó grecorromà.
b) La religió oficial.
c) Religions mistèriques.

---

4 De Civitate Dei, VI, 3.

5 De Civitate Dei, VI, 5.

6 Julio CARO BAROJA: "La religión según Varrón y aplicaciones de sus ideas a la Hispania romana" M. C. Madrid, 1981.

7 Julio CARO: Op. cit. p. 15.

I.—DIVINITATS DEL PANTEÓ GRECORROMÀ

a) *Júpiter, Juno i Minerva no capitolins.*

Aquesta triada de déus, adorada als capítols dels "municipia" com a divinitats oficials, podien també rebre culte privadament als panteons particulars o comunals despullats de llur connotació política. Així, Júpiter era, baix aquesta advocació apolítica, la divinitat de les tempestes i els fenòmens atmosfèrics, així com el déu suprem, pare dels déus, senyor del món i de l'Olimp.

Júpiter fou el déu més adorat a tota la Hispània romana, tant a les fonts epigràfiques com a les arqueològiques i numismàtiques,[8] i especialment a la Tarraconense, on tenim documentades un 52,9 % de totes les representacions d'aquesta divinitat a la Península. A Menorca, el culte a Júpiter tengué bona acceptació. Dues representacions d'aquesta divinitat s'han recuperat a l'estació talaiòtica de Torre Trencada (Ciutadella). Una d'elles pareix és una còpia d'un original grec —Júpiter, recordem, és la versió llatina de Zeus—, recordant les seves formes els esculpits per Lísip en el segle IV a. C., amb el mateix moviment i postura de la figureta menorquina. El tipus de pentinat és bàsic per a datar aquesta peça, puix el modelat de cabells i barba és molt semblant al que es va posar de moda amb els Severs, ja desde Julia Domna, esposa de l'emperador Septimi Sever, fins a Julia Mamea, mare d'Alexandre Sever, per lo qual pot datar-se en la primera meitat del segle III d. C., i més concretament durant el regnat d'aquest darrer emperador, entre els anys 222-235 d. C.[9]

L'altre representació iconogràfica de Júpiter fou rescatada també de Torre Trencada. Es tracta d'un bronze de 6,5 cms. d'altura, on el pare dels déus surt representat portant un llamp amb la mà dreta —el braç es troba trencat—, mentre que una capa li cau per l'espatla fins els genolls. Va coronat amb diadema radiada i sembla que a la mà esquerra portava un cetre, avui desaparegut. Si bé la seva factura no és especialment delicada, almenys per el que fa a les proporcions de les extremitats, sembla que pot datar-se aquesta peça a l'època de l'anarquia militar del segle III, que és quan apareixen a l'iconografia els caps amb corones radiades (244-284 d. C.).

A part d'aquests dos bronzes, tenim notícies del topònim aràbic de "Montjuich", que no és altre que la corrupció de mons Iovis o "Mont de Júpiter". Segons Francesc Hernández Sanz [10] aquest era una de les denominacions que els àrabs donaven a la muntanya de Santa Agueda, on han aparegut restes de època romana, i inclús d'èpoques anteriors, si bé Mascaró Pasarius ha apuntat el probable origen jueu d'aquest topònim.[11]

Minerva, l'equivalent romana de la grega Atenea, està tan sols documentada a Menorca per una figureta de bronze trobada al talaiot de Santa Creu, i conservada actualment a la collecció De Olives Pons de Maó. Té vuit centímetres

---

8 Ana M.ª Vázquez y Hoys: "El culto de Júpiter en Hispania" C. F. C. "Análisis estadístico de la religión romana en Hispania" Hispania Antigua, VIII 1977, pp. 7-45.

9 Margarita Orfila Pons: "Estatuillas antiguas de bronce" a Geografía e Historia de Menorca, coordinada por J. Mascaró Pasarius, Tom IV p. 132.

10 "Compendio de Geografía e Historia de Menorca" Maó, 1908.

11 Ana María Vázquez y Hoys: "Consideraciones estadísticas sobre la religión romana en Hispania" La Religión Romana en Hispania. M. de C. Madrid, 1981 p. 169.

d'alçada, i tipològicament pareix de factura helenitzant, però el fet de trobar-se associada a sigillates romanes, fa pensar en una còpia romana d'un original grec, cas aquest molt freqüent, per altre part, dins l'iconografia romana. Minerva és un altre divinitat molt venerada a la Tarraconense, puix el 58,8 % de les representacions d'aquesta deesa trobades a Hispània provenen de la província de Tarraco, essent principalment adorada per els lliberts.[11]

A la veïna Mallorca tenim també representacions de Atenea: una hermosa figura trobada a les inmediacions de l'església de Santanyí, amb una cronologia aproximada al 460 a. C., i esculpida al Peloponeso o Itàlia, així com una Minerva romana procedent de Son Aixaló i un altre trobada a Ca's Traginer, també a Santanyí, obra romana del segle I.

Quant al tercer component de la triada, la deesa Juno, no tenim a Menorca fins aleshores cap indici de la seva veneració, malgrat el seu caràcter de reina político-religiosa i la seva posició com a mare presidenta de la fecunditat. Arribas cita una Juno-Minerva trobada a Menorca,[12] però això és una confusió amb el bronze comentat anteriorment. No obstant, sabem que la deesa Juno fou assimilada a Tanit, per lo qual no podem descartar un culte similar sincretitzat, malgrat no comptem amb cap testimoni material del mateix.

b) *Divinitats de caràcter guerrer.*

Les divinitats bèliques rebien una gran veneració a les Balears en temps prerromans com a conseqüència del caràcter de guerrers mercenaris dels seus habitants. Aiximateix, ens trobam ja dins l'època romana amb iconografies de les divinitats bèliques Mars i Herakles o Hércules, ben identificables, per altre part, amb els púnics Reshef i Melkart. Però queim fora del context històric dels foners balears, dels quals les últimes notícies fidedignes que ens dónen les fonts clàssiques són que varen pendre part a la guerra contra Jugurta —segons Salusti, a De bellum Iugurtinum— i l'any 57 a. C., César els cita al seu De Bello Gallico entre les forces de xoc romanes, entre la cavalleria númida i els arquers cretenes.[12] No obstant, si bé no poden estar aquestes representacions relacionades amb els foners mercenaris, si ho estarien amb menorquins que s'enrotllarien a les legions, bé com a legionaris, bé com a auxiliars; amb tropes que podien estar de pas o de guarnició en diferents èpoques a les illes o amb veterans que, un cop llicenciats, podrien establir-se a Menorca.

La figura de Hércules fou força popular dins la Tarraconensis, on era la preferida dels artistes i llurs clients, que ens deixaren la seva imatge a nombrosos mosaics i estatuetes.[14] D'aquesta divinitat tenim a Menorca un bronze trobat al lloc de Sant Antoni o Son Olivar (Ciutadella) l'any 1832, i de la qual desconeixem avui el seu parador. Aquest bronze de Hércules era propietat d'Antoni Ramis i

---

12 "La romanització..." p. 45.

13 Modernament, l'escriptor Robert Graves, a la seva famosa novella "Jo, Claudi", cita als foners balears dintre les tropes que sota el comandament del general Aulus Plautius conqueriren Britania durant el principat de Claudi (50 d. C.). Aquesta notícia no té confirmació entre els autors romans, per lo qual no pot acceptar-se com a vàlida. No hi ha dubte que els anys que ha viscut a les nostres illes han influït a l'hora d'incloure als foners illencs entre les tropes que varen participar a aquesta campanya.

14 Ana M.ª VÁZQUEZ: "Consideraciones estadísticas..." p. 170.

Ramis, el qual va fer una descripció de la figureta a la seva obra "Inscripciones relativas a Menorca y noticias de varios monumentos descubiertos allá", en dóna compte també de la troballa d'un bronze igual o parescut trobat al final del Cos de Gràcia, a Maó. Hércules està representat amb la pell del lleó de Nemea —el seu primer treball—, amb la clava, la seva arma predilecta, i la poma del jardí de les Hespérides. Hernández Sanz [15] ens ha conservat un dibuix del bronze de Son Olivaret, mentre que coneixem el del Cos de Gràcia per els negatius del senyor Monjo, fotògraf maonés de principis de segle, i que correspon amb la descripció que Ramis fa del seu.[16]

Quant a la figureta del déu Mars, fou recuperada als terrenys del Pujol Antic de Sa Cavaleria (Es Mercadal), a les inmediacions de la població romana de Sanitja. Es conserva avui a la col·lecció De Olivar de Ciutadella. Està considerat com un Mars de tipus gal-romà, és a dir, una estatueta romano-provinciana, imitant els "tioi" lisípic d'aquesta divinitat. El casc d'aquesta figureta és igual al que porta Alexandre Magne a la publicació de Vermeuler,[17]amb una cronologia tardohelenística, derivats del prototipus modelat a l'època d'Alexandre Magne. Ens trobam, altre cop, front a còpies romanes de models grecs o helenístics, amb una tipologia molt diferent als bronzes de les divinitats bèliques prerromanes. Margarida Orfila,[18] basada en l'obra de Mitten [19] el data entre els segles II-III d. C.

c) *Divinitats protectores del comerç.*

Mercuri és un altre de les divinitats fortament arrelades a la província de la Citerior i, entre altres funcions que se li atribuien, era la divinitat protectora del comerç. Donada la seva bona posició en el creuer de les rutes comercials del Mediterrani Occidental, sembla que no hi podia mancar la devoció a Mercuri o Hermes, del qual tenim una figureta procedent de Sant Joan de Carbonell i conservada actualment a la "Hispanic Society of America", de Nova York. Per la seva tipologia hom pot enquadar-la cronologicament dins l'àmbit del segle I d. C. Tenim un paral·lel molt proper als tres bronzes trobats a la ciutat romana de Pollentia (Alcúdia, Mallorca). La troballa de Mercuri a Carbonell, creim que s'ha de posar en connexió amb el jaciment de Es Cap d'Es Port i altres de la colàrsega del port de Fornells, on hi podria haver un assentament altimperial o, inclús, un sustrat d'habitació indígena.[20]

---

15 "Compendio..." p. 126.

16 Citat per Margarida ORFILA a "Estatuillas de bronce antiguas" p. 124.

17 VERMEULER, C. i COMSTOC, M.: "Greek, etruscan and roman bronzes" In the Museum of Fine Arts of Boston. Boston, 1971, p. 76.

19 "Master" 1968, p. 277, fig.269.

20 Al respecte, volem consignar aquí la nostra troballa de ceràmica romana comuna, un amoló indígena i restes de sillars al promontori de Cala Roja, no molt lluny de Es Cap d'Es Port. Per altre part, no seria extrany que les salines de Fornells estasin en explotació ja en el segle I, exportant-se la sal fora de Menorca. La sal era fruit d'important comerç durant tota l'època romana. No ens ha d'extranyar, doncs, trobar un bronze que podria ser un ex vot dedicat a Mercuri a les inmediacions d'aquella zona.

d) *Divinitats astrals.*

El culte al Sol, si bé no el tenim documentat materialment a Menorca, és molt probable que fos practicat dins l'època que estudiam. Aquest culte, fortament arrelat en el sustrat cultural de moltes poblacions indígens, es popularitzà i s'institucionalitzà dins tot l'àmbit de l'Imperi. Alguns investigadors creuen que s'ha d'anar inclús a cercar les arrels de les festes de Sant Joan de Ciutadella a èpoques tan remotes com la protohistòria menorquina, on sens dubte es commemorava el solstici de l'estiu, hipòtesi aquesta que nosaltres no creim possible. A partir del segle III, amb la popularització del culte a Mitra i la constant recerca per part dels emperadors d'una divinitat monoteista que s'identificàs amb el cap de estat romà, s'institucionalitzà el culte al Sol Invictus com a part de la religió oficial.

Del culte a la Lluna tenim notícies directes per una làpida aparescuda al port de Ciutadella i estudiada, entre altres, per el P. Cristòfol Veny,[21] si bé hom desconeix el seu parador actual. La làpida, de la qual tenim constància per l'obra d'anteriors historiadors, deia així:

L V N A E
C I V L I V S
F L A V I V S
M I L E S
V S L M

La seva transcripció, tot seguint a Veny, és:

LVNAE / c(aius) IVLIVS / FLAVIVS / MILES / V (otorum) s (olvit) l (ibens) m (erito)

per lo qual podem traduir-la com: "Consagrat a la Lluna, Caius Iulius Flavius, soldat. Complí el seu vot amb alegria".

El culte a la Lluna era molt freqüent entre els pobles celtibèrics. Strabó (III, 4, 16) la cita com a divinitat sense nom, puix la seva pronunciació era tabú. L'influència, de la Lluna està arrelada al folklore de qualsevol regió mediterrània. La seva forma canviant contribuia a fer-la considerada com a cosa sobrenatural. Simbolismes astrals dins la cultura popular es troben inclús avui. No podem negar, per tant, que el soldat que va dedicar l'inscripció a la Lluna a Ciutadella conegués els cultes i festes nocturnes que els pobles celtibèrics celebraven en honor de Selene, bé per ser originari d'aquelles terres, bé per haver estat destinat a aquelles regions anteriorment.[22]

A la necròpolis romana de Sa Carrotja (Mallorca) apareixen a les inscripcions diversos simbolismes que ens illustren sobre les de ultratomba dels indígenes balears romanitzats: la lluna (en les formes de quart creixent i minvant), les rosetes (que simbolitzen el sol radiant), la pinya (emblema de l'inmortalitat),

---

21 "Corpus de inscripciones romanas hasta la dominación árabe" C.S.I.C. Madrid, 1964, p. 173 Inscripció 163.

22 Joan C. DE NICOLÁS: "Romanización..." pp. 267-268.

les portes (de l'Hades), la clau (idea de la resurrecció), les palmes (creença del triomf sobre la mort). Tots aquests símbols eren, entre els pitagòrics i estoics eclèctics, insinuants de la creença en la inmortalitat de l'ànima.[23]

e) *Divinitats de les aigües.*

Un dels cultes més extesos arreu de la Hispània romana, així com a altres indrets de la Mediterrània, era el de les aigües. Aquestes són divinitats en sí mateixes, per lo qual el sincretisme amb les religions indígenes és evident, sobre tot per el que fa al cos de les Nímfes. Els rituals de culte a les aigües són coneguts per varis testimonis i constaven de ofrenes, d'encens i de sacrificis d'animals. Recents excavacions efectuades a Cala Figuera, dins el recinte de les instal·lacions de Campsa, han posat al descobert una font amb estructures arquitectòniques, amb una complexa xerxa de canalitzacions d'aigua que quadren amb el procediment que es seguia a les fonts romanes, si bé no s'ha pogut provar categòricament, puix el sol fragment de ceràmica romana aparegut, ha estat trobat fora de context. Però aquesta font no tendria excessiva importància amb el tema que tractam si no fos per que està en relació amb una estructura arquitectònica que consta de dues pilastres de secció rectangular, construides amb marés i mollures a la base i al capitell, soportant un frontó, adossat tot aquest conjunt a la roca d'una cova ja utilitzada durant l'època talaiòtica. Aquesta estructura es podria identificar hipotèticament amb un nimfeu o capelleta dedicada al culte a les nimfes.[24] El nimfeu és una invenció grega per a dedicar un culte especial a les nimfes de les fonts en acció de gràcies per el dó de l'aigua, i contaven, generalment, de cambra i avantcambra. En el cas de Cala Figuera l'avantcambra és la cova artificial talaiòtica que ha estat acondicionada segons les necessitats de la captació d'aigua i la construcció monumental és la porta que condueix a l'arqueta de captació, és a dir, la cambra.[25] No obstant, falta encara comprovar aquesta hipòtesi i, existeix la dubte de que aquesta estructura fos més tardana, inclús relacionable amb el neoclassicisme del segle XVIII, ja que s'han trobat ceràmiques decorades d'aquesta època i la font servia per a proveir d'aigua a les esquadres angleses que recalaven a Maó. Per altre part, tenim documentada l'existència d'una capella dedicada a Santa Magdalena en el segle XVII, però que per el moment desconeixem si tendria cap mena de relació amb els restes que considerem.[26]

---

23 Cristóbal VENY: "Aportaciones a la romanización de Mallorca según las fuentes epigráficas" Historia de Mallorca, de J. Mascaró Pasarius Vol. I pp. 541-543.

24 Joan C. DE NICOLÀS: "Cristina Rita intenta demostrar el origen romano de la fuente de Cala Figuera" D. M., 5 de desembre de 1984.

25 Cristina Rita LARRUCEA: "Informe preliminar de la primera y segunda campaña de excavaciones en el yacimiento arqueológico de Cala Figuera" I.E.B. n.º 18. Palma, 1985, pp. 69-70.

26 Santa Magdalena era una capella sufragània de Santa Maria de Maó, i ja existia l'any 1536. A la Página Menorquina de "El Bien Público" n.º 604 de 25-10-1935, diu que "está situada en la parte de levante, donde aún se conservan vestigios de altar i nicho". Es citada també per Pere RIUDAVETS I TUDURÍ a "Historia de la Isla de Menorca" p. 2.084. Pareix que tenia molts de devots, segons es desprén de vàrias actes de defunció que hem consultat.

f) *Divinitats de jardins i boscs.*

Englobam sota aquest títol a Cupit i Venus, que era la veneració que es tenia en un principi d'aquestes divinitats abans que les mitologies gregues absorbissin completament les llatines.

Tenim documentades a Menorca vàries representacions de Cupit. Aquest fou la versió romana de l'Eros grec, fill d'Hermes i Afrodita i una de les divinitats de l'amor. Al Museu de Menorca es conserva un bronze que representa a aquesta divinitat procedent de la col·lecció Vives Escudero (n.º de inventari 524), si bé és dubtosa la seva troballa a Menorca, i pot ser datada entre els segles III al I a. C.

L'Eros trobat l'any 1866 a Torre Vella d'En Loçano (Ciutadella), ens presenta un fillet alat amb arc, segetes i antorxa, de tipus alexandrí o helenístic, però que és un bronze romà inspirat també amb originals grecs, puix que hem d'enquadrar-lo cronològicament dins el segle I d. C.

Un altre representació d'aquesta divinitat es conserva a la col·lecció de Manuel León Mercadal, trobada a la necròpolis rural romana de Binigafull, datable cap al segle I d. C. No podem afirmar que sigui una representació de Cupit el cap de fillet esculpit en marbre que fou trobat al fons del port de Ciutadella i conservada al Museu Municipal de la mateixa ciutat.

Váries són també les representacions documentades a la nostra illa de la deesa Venus, àmpliament venerada a tota la Mediterrània. Una figureta d'aquesta divinitat, en bronze, que es troba actualment depositada al Museu de Menorca, procedent de Es Rafal del Toro (Es Mercadal). Mideix onze centímetres d'alçada i, si bé Garcia i Bellido [27] la data entre el segles V-IV a. C. i el seu estat de conservació no ens permet donar una cronologia exacta, l'hipòtesi més acceptable seria pensar amb una còpia romana d'un original grec d'aquest tipus de Venus helenístic.

Margarida Orfila publica una figura de Venus inèdita fins aleshores,[28] de la qual es desconeix procedència i parador actual, qualificant-la com a Venus Púdica per ser, segons aquesta autora, una còpia romana d'aquest tipus de Venus helenístic.

L'altre figura de la deesa Venus que tenim a Menorca, és la procedent del peci de Favaritx, per lo qual pareix segur que el seu orígen no és Menorca. El peci de Favaritx està constituit per el carregament d'un navili ferroveller que, per les monedes tardanes aparescudes a aquest mateix context, podem datar en torn al segle VI d. C. Fernández Miranda data aquesta figura entre els segles II-III d. C., considerant-la com a una peça secundària i provincial.

g) *Divinitats protectores de la família. Divinitats dels morts i del món subterrani.*

La religió familiar estava molt estesa per tot l'àmbit romà, i la seva pràctica era una de les més genuïnes i antigues de tot el mosaic de religions que es professaven a la ciutat dels Céssars, Janus, els Manes, Penats, Lars, Plutó, Saturn,

27 "Figuras Griegas p. 189.

28 Op. cit. p. 137.

Vesta... tenien una llarga tradició i, si bé no tenim proves contundents del seu culte a Menorca, podem pensar amb un cert fonament amb la seva presència a la nostra illa, a la vista de la forta romanització religiosa dels menorquins, especialment els elements de les ciutats. Seria encoretjador trobar un santuari familiar a les excavacions del jaciment de Sanitja, que tantes expectatives ens desperta...

La major part de les divinitats d'aquest grup, eren protectores de la llar, la família i els morts, per lo qual no ens ha d'extranyar la seva gran difussió. Aquest culte familiar es practicava principalment a les ciutats, on el grau de romanització era molt major que en el medi rural. Hem de tenir en compte que el concepte romà de la família no era el mateix que tenim nosaltres, ja que no tan sols englobava a les persones unides per llaços de sang, sinó també, esclaus, lliberts i totes les persones lligades a la família per una sèrie de circumstàncies, com a clients i treballadors lliures, etc., sotmesos tots a l'autoritat del "pater familias". Així, la societat romana estava fonamentada en la cèHula familiar dirigit als avantpassats, familiars o a les divinitats protectores de la llar suposava un intent d'aglutinar a tots els membres de la família.[29]

h) *Abstraccions divinitzades.*

Els romans eren molt donats a les divinitzacions d'abstraccions, tals com Abundantia, Bonus Eventus, Concòrdia, Pietas, Fatus, Fides, Iuventum, Pax, Victoria, Virtus, etc. A Menorca tenim una figureta de Fortuna, però aquesta imatge no representa solament a aquesta divinitat, sinó que està sincretitzada amb la deesa oriental Isis.

La figureta menorquina fou trobada al lloc de Biniparratxet i es conservà actualment a la colHecció De Olives Pons de Maó. Té uns deu centímetres d'altura. Aquesta estatueta té el seu orígen a la Tiché grega, que pot ser la creació praxiteliana,[30] i surt representada amb el timó i el corn de l'abundància. La deesa Isis, assimilada a Fortuna, fou una divinitat molt extesa al món helenístic, passant al romà, i es va difondre per tot arreu de l'Imperi, on son molt freqüents les seves representacions. El sincretisme Isis-Fortuna presenta en la seva iconografia la cornucòpia els atributs de Isis i el timó, com a reflexe d'un aspecte de la Isis Pelàgica. Els paralels més propers a la figura de Biniparratxet són les figuracions de Isis-Fortuna de l'estandart d'un "conventus iuvenum" de la colònia romana de Pollentia, aparescut a les excavacions de G. Llabrés i R. Isasi, entre els anys 1926-1927,[31] malgrat aquesta correspon a una cronologia més tardana que la de la peça menorquina, enquadrable en torn al segle I d. C.

Caldria fer un estudi detallat de l'iconografia mitològica que apareix a les ceràmiques i monedes. Es aquest un mitjà secundari de romanització religiosa, però creim que no pot ser menyspreat al tractar-se d'objectes de ús quotidià. A

---

29 A. PRIETO (N. MARÍN: "Religión e ideología en el Imperio Romano" Akal Bolsillo, n.º 8. Madrid, 1979, p. 63.

30 Margarida ORFILA: Op. cit. p. 130-131.

31 ARRIBAS, TARRADELL, WOODS: "Pollentia I" E.A.E. M. de C. Madrid, 1973.

la numismàtica apareixen nombroses divinitats olímpiques així com, sobre tot, abstraccions divinitzades, aquestes molt sovint com a mitjà de la propaganda imperial:

Abundantia	Apollo	Bonus Eventus
Concordia	Ceres	Fecunditas
Felicitas	Genius	Gloria
Hercules	Iuventus	Ianus
Iuno	Iupiter	Lupa
Mercurius	Neptunus	Pax
Pietas	Providentia	Roma
Romulus	Salus	Venus
Victoria	Virtus	

A la ceràmica, especialment a les llumetes, trobam: Romulus, Lupa, Hercules, Iupiter, Neptunus, Cupidus i Diana. La llista es podria allargar en el cas, com deim, de realitzar un estudi complert sobre aquest tema.

II.—LA RELIGIÓ OFICIAL

L'Imperi Romà fou normalment tolerant amb tota mena de religions, sempre i quan aquestes no suposassin un perill directe per a l'Estat. Així, coexistien creences tan diverses com la tradicional religió romana, els cultes olímpics, les noves religions orientals de caire mistèric, els antics cultes egipcis, les velles creences indígenes o l'intransigent religió judàica. Era, per tant, precís assolir una unitat entre el gran mosaic de religions, pobles i ètnies que formaven el cosmopolita imperi de Roma, i el principal intent encaminat en aquest sentit fou l'establiment d'una religió oficial que havia d'esser practicada obligatòriament per els ciutadans romans i, en molts de casos també, per els que no ho eren.[32]

Precisament, aquest culte oficial fou canalitzat a través de la religió familiar, com a base del sistema d'ideologia de l'Estat romà, encarnat per la trilogia família-ciutat-imperi.[33] Quan l'emperador Octavi August creà els devots de la família imperial, introduïnt el culte als Manes, Lars i Penats i al "Genius" de l'emperador, presentà a la família imperial com a una més, però amb la diferència de que el seu culte era públic, a la ciutat i, a través d'ell, totes les famílies es vinculaven entre elles com a membres de l'imperi romà.[34] Així mateix les

---

32 J. ARCE: "El significado religioso del estandarte romano de Pollentia (Mallorca)" La religión romana en Hispania. M. de C. Madrid, 1981.

33 Aquesta fou una de les principals causes de les confrontacions amb els jueus. Aquest poble, extremadament gelós de la seva religió monoteísta es negava a venerar les imatges de l'emperador per entendre que era idolatria. Finalment, els governants romans permeteren que la contribució d'Israel al culte imperial fos un sacrifici diari al Temple de Jerusalem per la vida del Cèsar i el poble de Roma (Flavius Iosephus "De bellum Iudeorum" II, 9). Les persecucions dels cristians fins el regnat de Dioclecià tenen el seu orígen, en moltes ocasions, amb aquest fet. S'els deia ateus, al negar-se a participar en el culte oficial i obligatori. En canvi, per a la resta dels habitants de l'Imperi, no era sinó un altre de les moltes religions, completament compatible amb les seves creences i, per tant, practicada sense cap mena de prejuici.

34 A. PRIETO i N. MARÍN: "Religión e ideología en el Imperio Romano" Akal Bolsillo n.º 8 Madrid 1979, p. 66.

ciutats, a més de protegir el culte familiar, també cuidaven el culte imperial, al ser el nexe d'unió entre els ciutadans amb les unitats superiors de l'administració territorial de l'estat romà, per lo qual els mateixos magistrats municipals eren els encarregats de dirigir el culte imperial a les respectives ciutats. També és important deixar constància de que nombroses ciutats de l'Imperi, malgrat les diferències que entre elles pogués existir, prenien els apellatius que ens dónen testimoni de llur relació amb els emperadors: [35] Augusta, Iulia. Concretament a Menorca, els dos municipis que coneixem a través de les fonts epigràfiques, Mago i Iamo, porten el títol de Flavia, lo qual no deixa d'ésser significatiu.[36]

El culte imperial constitueix, sens dubte, un dels aspectes més originals de la política de Octavi August, segons apunta Raimond Bloch,[37] ja que a més de fer reviscolar les antigues tradicions religioses de la Roma republicana, mescla les tradicions helenístiques de la vinculació religiosa amb el cap polític-militar, encarnat per la figura de l'emperador, hipòtesi fermament divulgada per Toutain. No obstant, la tesi orientalista de Toutain ha d'ésser matissada després de l'aparició de l'obra d'Etienne, al menys pel que es refereix a la Península Ibèrica. Etienne demostrà la llarga tradició que tenia a la Península el culte al cap de la tribu: la monarquia tartèssica, les gentilitates, les relacions derivades de l'hospitium i la clientela, la devotio ibèrica, etc. eren institucions sacralitzades i autèntics precedents del culte imperial. Així començà una paulatina sacralització dels emperadors fins arribar al màxim exponent amb Dioclecià. Es destacable també el fet d'identificar l'emperador amb els diferents déus del panteó romà, tímid intent inicial cap a l'unificació d'una sóla religió objecte de culte. No obstant, aquesta trajectòria havia d'ésser encara molt llarga. Passant primer per la divinització en vida (generalment, durant l'Alt Imperi eren divinitats després de morir,[38] fet aquest que no seria ràpid, sinó tot el contrari,[39] però que a llarg termini tendria l'avantatge de, damunt la creixent multiplicitat de cultes, déus, races i nacionalitats, servir com el més sòlid vincle entre Roma, Itàlia i les províncies, cimentant l'unitat de l'imperi i contribuïnt a la romanització i el patriotisme dels seus habitants.

De tota manera, era difícil acceptar la divinització d'un home viu. Es cercaren així fórmules indirectes de culte, a través del Genius i el Numen de l'emperador. Era el Genius, segons la tradició romana, l'esperit protector que cada home, al igual que cada comunitat, l'acompanyava durant la vida en totes les seves activitats, essent a les dones les Inniones l'equivalent del Genius masculí. El Numen personificava la força, prestigi i majestat de l'emperador, i el seu culte fou més extés que el del Genius, especialment a partir del segle III. A partir d'Adrià, un cop el culte imperial estava fermament acceptat, aparegué un

---

35 R. ETIENNE: "Le culte imperial dans la Península Ibérique d'Auguste a Diocletie" París, 1974, p. 283 i 311.

36 "La religión romana" Las religiones antiguas, III. Dirigida per Henri-Charles Puech. Madrid, 1977, p. 278.

37 Prengueren l'apellatiu de flavis segurament al ser-lis concedits el dret llatí, juntament que a altres nombrosos municipis d'Hispània.

38 Op. cit. nota n.º 4.

39 Es conta de Vespasià que a l'hora de morí digué amb ironia: "Sento que em converteixo en un déu".

nou culte englobant la trilogia Roma-Augusti-Divi, les tres fonts de la sobirania imperial.[40]

El culte a les abstraccions divinitzades no era nou —formava part ja del panteó romà en els darrers segles de la República—, però es relacionen durant l'Imperi amb el culte oficial. Les virtuts imperials porten l'epítet d'Augusta, lo qual Etienne interpreta com a les virtuts divinitzades dels emperadors. El augustus situa, per tant, a l'Emperador en primer terme.[41] No obstant, aquesta modalitat del culte imperial és més pròpia de persones privades. A Menorca no tenim cap testimoni epigràfic de dedicació a les abstraccions divinitzades de caràcter imperial, però podem suposar el seu coneixement per part dels menorquins puix les abstraccions eren habituals com a motiu de la numismàtica romana. Així, hem pogut documentar a monedes trobades a Menorca les següents: Abundantia, Bonus Eventus, Concordia, Fecunditas, Felicitas, Gloria, Iuventus, Pax, Pietas, Providentia, Salus, Victoria i Virtus, si bé un exhaustiu estudi de la numismàtica romana trobada a Menorca podria extendre més la llista. Tampoc cal oblidar la propaganda que es conseguia amb aquestes abstraccions, especialment en èpoques de crisi, com el segle III.

Els elements més romanitzats de l'illa, especialment els habitants dels "municipia" ens han deixat testimonis del culte imperial a diverses inscripcions de les quals, malgrat un bon nombre d'elles s'ha perdut, tenim constància per alguns historiadors menorquins i estudiosos de l'epigrafia antiga, tals com Phigius,[42] Metellus,[43] Smetius,[44] I. Gruter,[45] A. Occo,[46] John Amstrong,[47] F. Masdeu,[48] Joan Ramis,[49] J. Villanueva,[50] I. Orellius,[51] R. Oleo,[52] E. Hübner[53] i F. Hernández Sanz.[54] Aquí donarem les traduccions del darrer autor que s'ha ocupat de les inscripcions llatines de les Balears, el P. Cristòfol Veny.[55]

Aquestes làpides, principalment autodedicades per ciutadans dels municipis illencs que havien ostentat càrrecs municipals en el seu "cursus honorum", a part de les dignitats civils consignen també les religioses ja que, com havíem esmentat anteriorment, els magistrats civils eren els encarregats del culte imperial als municipium, conventus i províncies. Trobam així documentats mitjançant l'epigrafia diversos magistrats amb càrrecs religiosos, tot dins un context altoimperial (segles I-II d. C.): Lucius Fabius Fabulus, magistrat de la ciutat de

---

40 A. PRIETO i N. MARÍN: Op. cit. p. 80.

41 J. M.ª BLÁZQUEZ i altres: "Historia de España Antigua". Tom II. La Hispania Romana, p. 628.

42 J. M.ª BLÁZQUEZ i altres: op. cit. p. 629.

43 Cod. Lugd. p. 192 citat per Hübner.

44 Citat per Hübner 2, 120.

45 Citat per Hübner 6, 18.

46 "Inscripciones antiquae totius orbis Romani" XXIX n.º 6 (Ex officina Commeliana MDMCXVI).

47 "Inscriptiones veteres in Hispaniae repertae" XXV n.º 2 (E. Typographeio H. Commeliani 1596).

48 "The History of the island of Minorca". London, 1752.

49 "Historia crítica de España", VI. Madrid, 1800, p. 81.

50 "Inscripciones romanas que existen en Menorca". Maó, 1817.

51 "Viaje literario a las iglesias de España". XXI. Madrid, 1851.

52 "Inscriptionum latinorum selectarum amplissima collecta". V, I, 169 Turuci, 1828.

53 "Historia de Menorca". Tom II. Ciutadella, 1876.

54 "Corpus Inscriptionum Latinarum".

55 "Compendio...".

Mago, de la qual havia estat "aedil" i "duumvir" per tres vegades, i havia estat també "flamini divorum" i "augustali" (Inscripció n.º 122 del C.I.B.).

Quintus Cornelius Secundus, també del Municipium Magontanum havia estat "aedilis" i "duunvir", ostentant al mateix temps les dignitats de "flamini divorum et augustali" (Inscripció n.º 121 del C.I.B.).

Mecius Maecianus Montanus, que havia estat "aedilis" i tres vegades "duunvir" de l'illa, havia assolit l'important dignitat religiosa i pública del flaminat de la Hispania Citerior (Inscripció n.º 123 del C.I.B.).

Aixímateix una inscripció, probablement trobada a les inmediacions de Trepucó, que fa referència al càrrec de "Magister Larum Augustorum", però no podem determinar el nom del personatge que ostentà tal dignitat donat el seu mal estat de conservació. (Inscripció n.º 127 del C.I.B.).

Lucius Licinius Secundus, personatge aquest relacionat amb Lucius Licinius Sura Sura (influient personatge durant el regnat de Traià), "patronus" seu, el qual ostentà tres consulats. La làpida li va ser dedicada per el "Municipi Flavi Iamontani", de on era probablement natural. Com a càrrecs religiosos del culte imperial tengué Licinius Secundus el de "Augustali" a la Colonia Iulia Triumphalis Tarraconensis (Tarragona) i a la Colonia Faventia, Iulia, Augusta, Pia Barcionensis (Barcelona). (Inscripció n.º 9 de les trobades fora de Menorca, del C.I.B.).

Els Augustali eren els sacerdots especialment dedicats a les celebracions del culte imperial, mentre que els flamines eren sacerdots, però no tenien la direcció d'un culte determinat. A les inscripcions menorquines apareixen citats com a "flamen divorum", sacerdots dels "divi". No apareixen, però, documentats a Menorca els augurs, encarregats de preveure el futur mitjançant l'observació de certs fenòmens naturals, així com de les vísceres dels animals sacrificats i membres dels "collegia sacerdotalis", però no seria impossible la seva existència a la nostra illa, així com el càrrec de Pontífex, documentat epigràficament a Mallorca.[55]

Una importantíssima peça pot relacionar-se amb el culte imperial: el bust de bronze que representa a l'emperador Tiberi, trobat al municipium de Mago l'any 1756, durant la dominació francesa de Menorca.[57] El bust formava part d'una estatua, i el seu emplaçament adequat era el forum del municipi [58] Babelon [59] suposa l'existència d'un possible temple dedicat a Tiberi a Maó, recolzant-se amb Tàcit (Annales, IV, 37). No obstant, la cita de Tàcit és massa vaga, segons Balil per a justificar una deducció automàtica sobre l'existència d'un culte, en vida, de Tiberi a Maó.[60]

La Triada Capitolina —Júpiter, Juno i Minerva— podien rebre culte aïlladament sota llur pròpia advocació, com ja hem estudiat a l'apartat anterior, però també conjuntament com a membres de la Triada Capitolina en la qual, sens perdre el seu propi caràcter, rebien una connotació oficial i política. En un

---

56 "Corpus de inscripciones...".

57 C. VENY: "Corpus...", p. 17 Inscripció n.º 7.

58 Fou propietat del governador francès, comte de Lannion. Actualment es conserva al Gabinet de Medalles de la Biblioteca Nacional de París.

59 A. BALIL: "Busto del emperador Tiberio hallado en Mahón". T. M. Me., 2. Palma, 1985. Aquell treball recull exhaustivament tota la bibliografia referent a aquesta peça.

60 "Catalogue des bronzes de la Bibliotheque Nationale, Cabinet des Medailles", 1895 n.º 831.

principi venerada al Capitoli de Roma, fou promocionada per les autoritats romanes amb la finalitat de servir com a pont d'unió entre Roma i les províncies, rebent culte en els capitolis dels municipis, capitals de conventus i províncies. Entre els devots d'aquestes divinitats trobam dos grans grups: per una part, els indígenes llatinitzats de les civitates, castella, vicani, coloni, etc. i per un altre els milites, flamines, augustali, etc., persones aquestes lligades a l'administració. Ambdós grups estan representats a Menorca, així com una acusada veneració a les tres divinitats.[61]

III.—LES DIVINITATS ORIENTALS I MISTÈRIQUES

Denominem aquí divinitats orientals a les religions que tenen el seu origen en divinitats procedents d'Assia Menor, Síria, Egipte, Tràcia, etc. A Menorca, al igual que a moltes altres terres que formaven part de l'Estat romà, coexistien aquests cultes orientals o "mistèrics" amb la religió pròpiament romana i els cultes indígenes, estant documentades a Menorca Isis, Cibeles i Attis. Hi ha diverses causes que afavoriren l'expansió d'aquests cultes cap a l'Occident de la Mediterrània: l'arribada a Occident d'esclaus orientals, el moviment de tropes, al llicenciar-se o canviar de guarnicions i, especialment, l'intens i continuat tràfec comercial que unia tot el Mare Nostrum. No obstant, els cultes orientals podien sufir un condicionament per les creences indígenes o romanes en els seus llocs d'adaptació.

a) *Divinitats egipcies: Isis.*

El culte a Isis està documentat per una estatueta del segle I d. C. trobada a Biniparratxet (Sant Lluís), a la qual hem fet ja esment al parlar de les abstraccions divinitzades, per la seva assimilació amb Fortuna. Pareix que aquest testimoni del culte a Isis no pot ser anterior a la romanització, ja que els misteris egipcis foren introduïts a Hispània per els romans,[62] i així i tot, les representacions espanyoles pertanyen a una època més tardana, a partir del segle II d. C.[63] La resta queden a cavall entre els segles II-III, per lo qual podem pensar que la figureta de Biniparratxet és prou primerenca en el context dels cultes de Isis al Mediterrani Occidental.

El culte a Isis estava lligat als cultes oficials ja al segle II d. C.,[64] i el primer emperador en aceptar implícitament a Isis com a divinitat dins el panteó romà fou Calígula, variant sustancialment la política religiosa dels seus predecessors August i Tiberi. La conducta de Calígula fou seguida posteriorment per Claudi, Neró, els Flavis i els Antonins, per lo qual hom pot pensar-se que l'esta-

---

61 Op. cit. nota n.º 2. Tàcit parla d'una embaixada al Senat de la Hispània Ulterior per a construir un temple a Tiberi i a la seva mare —Lívia—. El fet de citar la Ulterior descarta ja Menorca.

62 J. M.ª BLÁZQUEZ i altres: op. cit p. 630.

64 J. ALVAR: "El culto a Isis en Hispania". La Religión romana en Hispania. Simposium organitzat per el "Instituto de Arqueología Rodrigo Caro". C.S.I.C. 1979 p. 311.

lonament oficial degué facilitar la seva penetració, sobre tot per part dels emperadors de la dinastia Flavia. Els introductors del culte de Isis foren els comerciants i mariners,[65] prova del desenvolupament de l'activitat del comerç marítim de la Menorca de l'Alt Imperi, com a creuer de rutes comercials a la Mediterrània Occidental, fet que explicaria l'introducció d'aquesta divinitat a la nostra illa abans que a la resta d'Hispània.

La religió isíaca era més freqüentment practicada per les dones que pels homes, però apareix que la seva desaparició, que es produí als voltants del segle III d. C., es degué principalment a l'englobament d'aquesta divinitat dins el culte imperial oficial, perdent-se per tant el misteri del culte, una de les formes que més eficácia tenia aquesta religió per atreurer-se adeptes.[66]

No tenim dins l'època romana, documentada cap altre divinitat egípcia a Menorca, malgrat la troballa de les representacions d'un Imhotep i un aplic atribuït a Bes, del talaiòtic final.

b) *Divinitats greco-orientals: Cibeles i Attis.*

Arrelat pareix que estava a Menorca el culte a la "Gran Mare" la deesa Cibeles, que a la nostra illa tenim documentada a una inscripció associada a la divinitat menor Attis. Aquesta inscripció, avui desapareguda, ens ha estat trasmesa per Phigius i Metellus, i darrerament publicada per el P. Veny [67] amb el nombre 119:

M BADIVS HONOR...
ET CORNELIVS SILV.
TEMPLVM MATRI MA...
ATTHIN DE S P...

La transcripció, segons Veny, és:

M(arcus) BADIVS HONOR(atus) / ET CORNELIVS SILV(anus) / TEMPLVM MATRI MA(gnae) ATTHIN(i) DE S(ua) P(ecunia) fecerunt

i podríem traduïr-la com: "Marcus Badius Honoratus i Cornelius Silvanus amb el seu doblers van fer un temple a la Gran Mare i a Attis". Veny tradueix "a la Gran Mare (Cibeles) Attis", com si fos una sòla divinitat, traducció que nosaltres no creim prou adient.

El culte a Cibeles Magna Mater es concentrà especialment a l'Occident de la Península Ibèrica, mancant completament a la vertent mediterrània. Maó és l'excepció. A la Bètica tan sols trobam el seu culte documentat a Corduba i

---

65 A. García Bellido: "Les religions orientals dans l'Espagne Romaine" Leiden, 1967, J. Alvar: Op. cit. p. 312.

66 Hi ha inscripció prou eloqüent (C.I.L., V 2416) datada per García Bellido (op. cit. p. 112) a mitjans del segle II d. C.: Isidi Aug(ustae) sacrum/Lucretia Fida Sacerd(os) Perp(etua)/ Rom(ae) et Aug(usti)/Conventuus (sic) Bracarang(ustanorum) d(at).

67 Cinc de les inscripcions d'Hispània es refereixen a Isis Pelàgica atributs que, per cert, porta la figureta de Biniparratxet.

Carmo, essent la major part dels testimonis del culte a la deesa de tipus epigràfics.

Es significatiu que el culte a Cibeles es concentri preferentment a Hispània a les zones menys romanitzades, al contrari del que succeix amb la veneració a Attis, la seva divinitat associada a Menorca.

Cibeles era una divinitat originària de Frígia i esdevenia la personificació de la Natura, simbolitzant la seva potència vegetativa i se li atribuien el poder de la reproducció de les plantes i animals. Era també invocada com a divinitat d'Attis.

Aquesta darrera divinitat no surt sempre associada amb la Magna Mater. De fet, l'inscripció de Maó és una de les tres úniques de tota Hispània on es dóna tal associació —les altres dues són les de Carmo i Segísamo— essent l'inscripció menorquina l'única dins l'àmbit de la Tarraconense. No obstant, hi ha diverses representacions i testimonis d'Attis, especialment a la Bètica.

Attis surt especialment representat de forma escultòrica, lligat a monuments funeraris. Era aquest un déu menor de la mort i la resurrecció, —com ho era també Adonis, divinitat síria venerada a Hispània i de la qual coneixem part del ritual— per lo qual els romans l'adoptaren com a símbol de l'eternitat. El culte mistèric de Cibeles anà agafant poc a poc caracter oficial, ja dins el segle III d. C., durant els regnats d'Alexandre Sever i Maximí el Traci (234-238).

Totes les notícies sobre el culte a Cibeles —Magna Mater a Hispània són d'època imperial. Les diverses inscripcions trobades dónen fe d'una capella (aedes) a Egitània, mentre que hi havia un "templum" a Monte Cildad i a Maó. Si bé, concretament en el cas menorquí, consta que els temple fou construit (fecit, fecerunt) i que varen reportar un dispendi en diners a llur patrocinadors (sua pecunia), no pot deduir-se que aquests "templa" fossin realment uns edificis, sino que podia tractar-se tan sols d'un recinte sagrat acondicionat per el culte.[68] No obstant, era necessària l'existència d'un edifici per albergar als fidels que pernoctaven en el recinte sagrat, ja que els devots de la Magna Mater rebien els manaments de la deesa mentre dormien (ex vissu, ex inssu).[69]

L'existència d'un temple implica també la d'un elaborat ritual i de sacerdots encarregats del culte. Les dades que ens han arribat del culte a Cibeles no permeten suposar formes indígenes. Es practicava el ritual de la "incubatio" i es realitzaven sacrificis de "taurobolia" i de "criobolia". Una inscripció de Lisboa parla de "cernophora". Els culte estava a càrrec d'un sum sacerdot o "Archigallus" i altres cinc sacerdots inferiors, agrupats en un "collegia".

El culte a Cibeles i Attis pareix que començà prest a Hispània i podem pensar que també a Menorca. Són nombroses les representacions a l'Hispània del segle I d. C., i el complexe funerari denominat "La Tumba del Elefante", de la necròpolis romana de Carmo (Carmona) ha donat una cronologia en torn a la dinastia Juli-Claudiana,[70] i anterior a l'emperador Claudi. Aquest jaciment ha demostrat també que els devots d'Attis celebraven el neixament del "Natalis

---

68 J. ALVAR: Op. cit p. 316.

69 "Corpus..." pp. 137-138.

70 Moltes de les religions orientals tenien els temples com a recintes sagrats, o senzillament llocs consagrats a la divinitat, sense representar el que nosaltres entenem com a "temple" grec o romà.

Invicti", això és, el neixament de Attis Sol en els solsticis d'hivern, amb senyals característics dels "spelaea" mitraics.[71]

Descriurem aquí sucintament algunes particularitats del culte a Cibeles que, amb no massa variacions, es devia realitzar a Menorca.

Com succeia amb els cultes a Dionisos a Grècia, aquests misteris orientals anaven acompanyats d'una forta càrrega emocional (que fou una de les claus de l'èxit de la seva propagació). Segons Lucreci, apenes instal·lada Cibeles a Roma començaren a veurer-se pels carrers estranys espectacles en motiu de les seves festes anuals, les "megalesias": "Sortia del seu sagrat recinte en el seu carruatge, conduïnt una parella de lleons", seguida dels seus sacerdots castrats (galos), que es ferien amb ganivets al sò de címbals i flautes frígies, dançant i donant frenètics salts".[72]

El Senat suprimí aquests rituals, que estaven vetats a tot ciutadà romà, fins que l'emperador Claudi va reconèixer oficialment a la deesa. Es celebrava llavors del 15 al 27 de Març un tosc drama que recorda llunyanament a la Pasqua. Apareixia Cibeles en el moment de trobar el seu jove company Attis entre els joncs d'un riu frigi, mentre es venerava el pi sota el qual, segons el mite, ell s'havia castrat, causant-se així la mort. Seguia un dia de dejuni en conmemoració del tràgic final —l'Archigallus es practicava un tall al braç per a simbolitzar l'antiga mutilació dels iniciats, en mig de les lamentacions generals—, i poc després els plors es trocaven en alegria al anunciar-se la resurrecció d'Attis.

La següent jornada era festiva —la "hilaria"— i els rituals finalitzaven amb el bany de la deesa.

Sembla que durant el transcurs de la representació, els iniciats experimentaven un regenerament espiritual, simbolitzat per el descens a la cambra nupcial o santuari rupestre de la deesa, d'on surtien renascuts a una vida superior.

El taurobolium, que es celebrava el 28 de Març, era més diòstic. El neòfit es situava sota un pont reixat sobre el qual es sacrificava un brau, de manera que la sang banyava tot el seu cos. Mitjançant aquesta prova, quedava regenerat per vint anys. No obstant, no pot afirmar-se l'existència d'un manjar sacramental.[73]

CONCLUSIONS

La quantitat i varietat de representacions i testimonis de divinitats importades durant l'època romana ens il·lustra del grau de romanització religiosa que assoliren els menorquins. Romanització que posa de manifest l'acceptació de una nova cultura i mentalitat, màxim al considerar un camp tan "conservador" com és el religiós.

---

71 J. M.ª Blázquez i altres: op. cit. p. 655.

72 M. Bendala Galán: "La necròpolis romana de Carmona (Sevilla) I" Sevilla, 1976, pp. 49-72.

73 M. Bendala Galán: "Las religiones mistéricas en la España romana" M. de C. Madrid, 1981.

74 Ovidi: "Fasti", IV, 257 ss. 291 ss. Un ritus semblant el realitzaven els sacerdots de Baal al Mont Carmel, a Palestina.

75 E. O. James: "Historia de las Religiones", pp. 175-176.

La conquesta romana, per altre part, no provoca una ruptura radical amb el món indígena, sino que esdevé una continuació de la religió talaiòtica. No obstant això, aquesta cultura autòctona està cada vegada més influenciada per la romana, sufrint ara una aculturació progressiva i irreversible que la conduirà a la seva pròpia neutralització. Els cultes indígenes sufreixen una decadència general a partir de la segona meitat del segle II d. C., documentat amb l'abandonament dels recintes de taula com a llocs de culte.

Els romans introduiren bona part del panteó olímpic, així com el culte imperial, que a Menorca adquirí un bon impuls a les ciutats. Així ens ho demostren els nombrosos documents epigràfics estudiats. Es un fet indiscutible l'introducció de les religions i cultes mistèrics a Menorca, inclús abans que a molts altres indrets de Hispània. La religió romana és també present als rituals funeraris i a les necròpolis, apartat aquest que no hem reflexat a aquest treball amb l'intenció de no fer-lo excessivament extens.

Dins un àmbit cronològic, les religions pròpiament romanes s'introdueixen a Menorca en el segle I a. C., fet lògic al considerar que la conquesta de les illes es realitzà l'any 123 a. C. A la Península comencen més prest, coincidint també amb la conquesta romana, a finals del segle III a. C. a les zones més intensament romanitzades.

A partir del segle primer i durant tot el segon d. C. trobam un notable increment de les fonts religioses romanes (vegeu quadre n. 1). En aquest cas, Menorca s'adelanta al conjunt de Hispània, on aquest increment no s'observa fins el segle II d. C. Potser aquest increment coincideixi amb un auge econòmic, lo qual propiciaria la multiplicitat de ofrenes i ex vots a les divinitats. Però les causes poden ser també purament religioses, coincidint aquest apogeu amb un floriment de la religió romana a Menorca i una decadència de les religions purament indígenes. De tota manera, és sintomàtic que el 70 % dels testimonis de divinitats romanes, si excluim el culte imperial, es troba fora dels nuclis urbans de l'illa i, en la major part dels casos, en els vells poblats talaiòtics.

Es notable la quantitat de bronzes de divinitats que trobam a Menorca en relació a altres indrets. Un 70 % del total correspon a bronzes, seguits a molta distància per les fonts epigràfiques (un 15 %), les arqueològiques (10 %) i les toponímiques (5 %). A la península, les fonts epigràfiques són superiors en un 16 % al conjunt de les restants. Convendria, no obstant, realitzar un estudi estadístic a indrets més propers al nostre àmbit, com Mallorca i el Llevant espanyol, per a intentar relacionar resultats i conclusions.

QUADRE N.º 1: DIVINITATS IMPORTADES

Divinitat	*Tipus Repre.*	*Cronologia*	*Observacions*
Júpiter	Bronze	Segle III	Trobat a Torre Trencada.
Júpiter	Bronze	Segles II-III	Trobat a Torre Trencada.
Júpiter	Topònim	Incerta	"Mons Iovis". Muntanya sagrada. Avui Santa Agueda.
Minerva	Bronze	Segle I-II	Trobada a Santa Creu.
Hércules	Bronze	Incerta	Avui perduda. Trobada a Son Olivaret.
Hércules	Bronze	Incerta	Trobada a Maó al Cos de Gràcia. Avui perduda.
Mars	Bronze	Segles II-III	Trobada al Pujol Antic.
Mercuri	Bronze	Segle I	Trobada a Corbonell.
Lluna	Inscripció	Incerta (I-II?)	Trobada a Ciutadella. Avui perduda.
Nimfes	Templet	Incerta (III II d. C. ?)	En investigació per C. Rita.
Cupit	Bronze	II-I a. C.	Es dubtosa la seva procedència menorquina.
Cupit	Bronze	Segle I	Trobat a Sa Torre Vella.
Cupit	Bronze	Segle I	Procedeix de la necròpolis rural de Binigafull.
Cupit?	Escultura en marbre	Incerta	Trobada al fons del port de Ciutadella.
Venus	Bronze	Incerta	Parador desconegut. Representa la Venus Púdica.
Venus	Bronze	Segle I-II?	Rafal del Toro.
Venus	Bronze	Segles II-III	Es tracta d'una peça procedent del peri de Favaritx.
Isis Fortura	Bronze	Segle I	Procedeix de Biniparratxet.
Cibeles	Inscripció	Segle II?	Correspon a la dedicatòria al temple de Maó.
Attis	Inscripció	Segle II?	Vegeu anterior.

QUADRE N.º 2. DISTRIBUCIÓ DE LES FONTS

	Nombre	*%*
Epigràfiques	3	15 %
Arqueològiques (ex. bronzes)	2	10 %
Bronzes	14	70 %
Topónims	1	5 %
Total	20	100 %

NOTA: Excluides les inscripcions del culte oficial.

QUADRE N.º 3. DISTRIBUCIÓ DE LES FONTS (Amb el culte imperial)

	Nombre	*%*
Epigràfiques	8	35'76
Arqueològiques (ex. bronzes)	2	7'70
Bronzes	15	57'70
Topònims	1	3'84
Total	26	100 %